

Pregledni rad
UDK: 325.14(497.5)(091)
Primljeno: 07.12.1993.

Jelena ZLATKOVIĆ WINTER
*Institut za migracije i narodnost
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb*

IMIGRACIJE U HRVATSKOJ: SKICA POVIJESNOG TOKA

SAŽETAK

Rad daje pregled najvažnijih etničkih, sociopolitičkih i ekonomskih karakteristika migracija stranaca i etničkih grupa na područje današnje Hrvatske tokom povijesti. Poslije kratkog opisa migracija u ranome srednjem vijeku, autorica u drugom dijelu članka analizira dolazak i položaj stranaca u srednjovjekovnim gradovima na hrvatskom području. U gradovima se povećavala koncentracija stanovništva, razvilo se zanatstvo i trgovina, a zbog miješanja stanovništva dolazilo je do većih promjena u načinu života. Treći dio članka bavi se etničkim promjenama na tlu Hrvatske koje su bile uzrokovane prodiranjem a onda povlačenjem Turaka. Uspostavom turske vlasti nad većim dijelom južnoslavenskih zemalja pojavljuju se etnički procesi uvjetovani seobama i kolonizacijom. Imigracija većih etničkih grupa dovodi do etnobiološkog stapanja i prilagođavanja kolonista i starosjedilaca. Tako nastaju promjene ne samo privrednoga i društvenog, nego i antropološkog i kulturnog obilježja. U zadnjem dijelu članka autorica problematizira utjecaj i ulogu stranaca u modernizaciji Hrvatske koja je kroz cijelo 19. stoljeće područje imigracije. Imigracijski valovi većinom dolaze iz unutrašnjosti Austrije i Austro-Ugarskog Carstva. Na kraju su raspoloživi statistički podaci o imigraciji na područje današnje Hrvatske u 18. i 19. stoljeću i na početku 20.

UVOD

Hrvatski je prostor u cijeloj svojoj povijesti bio izložen migracijama koje su tijekom vremena stvarale i mijenjale etnički sastav stanovništva. Migracijska slika hrvatskog prostora dugo je bila uvjetovana geopolitičkom činjenicom da se ovdje sastaju Mediteran, Srednja i Istočna Europa i Balkan. Ta činjenica snažno se odražavala na etnogenezu i sociokulturne tokove stanovništva.

S aspekta ovog rada neće biti važno samo to koji se narodi, grupe ili pojedinci useljavaju u koji kraj i s kime dolaze u dodir, nego i to kojemu sloju pripadaju, kako, na koji način, naseljavaju neko područje i zašto, te na kojemu stupnju društvene i kulturne razine zatiču tamošnje stanovništvo. Kako nije moguće prikazati cjelovitu situaciju i obuhvatiti sve kulturne zajednice, rad se koncentrirao na nekoliko primjera koji će ilustrirati različite oblike migracije i dati pregled samo njihovih najvažnijih etničkih, sociopolitičkih i ekonomskih obilježja i nositelja. Nema pretenzije da obuhvati kronološki i tematski sve, već samo najznačajnije fragmente.

Na prostoru Hrvatske, migracije se pojavljuju u predmodernom i modernom obliku. Njihovi su uzroci i posljedice različiti. "Predmodernom" znači da migracije nose obilježja predmoderne privrede i društva koji su ili feudalni ili plemenski ili mješovitog tipa s značajkama porodične privrede i patrijarhalne organizacije s predindustrijskim i ruralnim osobinama (Cvijić, 1987; Petrović, 1987). Moderne su migracije posljedica napretka modernog društva. Nove društvene strukture nastajale su oko kapitalističkih pogona i birokratskog državnog aparata, "... a u onoj mjeri u kojoj je svakodnevije bivalo zahvaćeno ovim kulturnim i društvenim racionalizacijama rastvarale su se i tradicionalne forme života, u ranoj modernoj diferencirane prije svega prema zanimanjima" (Habermas, 1988:7). Moderne migracije pojavljuju se usporedo s procesima stvaranja kapitala i mobiliziranja resursa, oblikovanjem nacionalnih identiteta, proširenjem političkih prava sudjelovanja, pojavljivanjem urbanih oblika života, formalne školske naobrazbe te sekulariziranjem vrijednosti i normi (Habermas, 1988).

* * *

Na svom južnoslavenskom prostoru živjele su autohtone kulture koje su se oblikovale u starije željezno doba i trajale čitavo peto stoljeće i veći dio četvrtoga pr.n.e., kada u zemlju prodiru keltske skupine.¹ Taj je prostor 35. godine prije n.e. uključen u rimski administrativni sustav. Plemena u unutrašnjosti Balkana manje su ili više polatinjena. U 4. stoljeću n.e. provalom Huna u jugoistočnu Evropu započinje Velika seoba naroda. U 6. stoljeću započinju provale Avara i Slavena.

Seobe Slavena u odnosu na druge migracije u srednjem vijeku potpuno mijenjaju etničku sliku ovog prostora. Slaveni se šire po poluotoku asimilirajući i potiskujući autohtono stanovništvo - mnogobrojna tračka plemena na istoku, te ilirska i keltska u zapadnom i centralnom dijelu poluotoka. Na novom tlu Južni Slaveni bijahu izloženi različitim kulturnim i političkim utjecajima: s juga latinskoj kulturi, sa zapada kroz stoljeća njemačkom utjecaju a s istočnog Sredozemlja magnetskom polju bizantske tradicije. Tako su prve južnoslavenske države nastale na prostoru koji je imao obilježje kontaktne zone. U tom okviru vanjski susjedi - Bizantsko i Franačko carstvo, Ugarsko kraljevstvo, Mlečani, Saraceni i južnotalijanski Normani - utjecali su na prilike u južnoslavenskim zemljama, potaknuvši i migracijska kretanja (vidi: Cultural Pluralism, 1985; Heršak; Mesić, 1990).

¹ Gabrovec bivši jugoslavenski prostor dijeli na sjeverni prostor na kojem je prevladavala keltska latenska kultura, centralni prostor koji se etnički može podijeliti na ilirsko-glasinačku, japodsku, liburnijsku i histarsku kulturu (koje su kasnije, zavisno od geografskog položaja podlijegale sjevernim, keltskim ili južnim, helenističkim utjecajima), te južni prostor koji obuhvaća Makedoniju i južnu Dalmaciju (on se u to vrijeme helenizira i u njemu, za razliku od centralnoga južnoslavenskog teritorija, prevladavaju helenistički elementi nad autohtonima (Gabrovec, 1984:18).

Za etničke procese u željeznom dobu vidi: Alojz Benac. "O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji", u: Praistorija Jugoslavenskih zemalja. V, željezno doba, Sarajevo: ANUBiH, 1987, str. 737-802. Za Kelte na području bivše Jugoslavije vidi: Borislav Jovanović. "Keltska kultura u Jugoslaviji, u: Praistorija Jugoslavenskih zemalja. V, željezno doba, Sarajevo: ANUBiH, 1987, str. 805 - 899.

STRANCI U SREDNJOVJEKOVNOM DRUŠTVU

Na početku našeg tisućljeća velike kolektivne migracije tipa seoba naroda uglavnom su prestale. Mirmiji životni uvjeti potakli su obrt, rudarstvo i trgovinu, pa su gradovi Slovenije i Hrvatske primali mnoštvo stranih, većinom njemačkih i talijanskih obrtnika (Heršak; Mesić, 1990:7). U ravnicama, duž slivova uz rijeke, u gradovima, osvajači su ostali. Za njima dođoše njihovi ljudi i njihove obitelji, a za ovima, pak, strani trgovci i prekupci. Stranci su vršili najprije politički utjecaj, zatim, stekavši imanja i bogatstva, i ekonomski. Za stranim trgovcima stvaraju se domaći trgovci, a za stranim obrtnicima i domaći obrtnici: nastaje specijalizacija u trgovini. Tako se postepeno oblikuje zajednica raznovrsnoga, slojevitog i društveno složenog stanovništva.

U Hrvatskoj i Slavoniji prije provale Turaka rastao je utjecaj Mađara. U gradovima na obali Jadranskog mora zadržali su se Grci, Talijani, Mlečani i Nijemci koji su tražili i stjecali kupce za svoju robu, te prenosili svoje radne i društvene navike. Posvuda se zbivao manji ili veći proces miješanja stanovništva, navika, utjecaja i interesa, pa su na tim područjima nastajali zameci mletačke, austrijsko-njemačke, mađarske buržoazije sa svojim austrijskim, mađarskim, njemačkim ili talijanskim orijentacijama (Mirković, 1968:5).

U srednjovjekovnom društvu sprost komunikacija, koja je posljedica prirodnih i društvenih uvjeta, ne dopušta intenzivniji život. Ipak, svako srednjovjekovno društvo uza sva svoja složena ograničenja, kao što su gradski propisi, cehovski propisi i naredbe, nastojalo je da se što više razvije i ojača privredne komunikacije (Mumford, 1968:35). U gradovima, gdje je bila veća koncentracija stanovništva i gdje se razvilo zanatstvo i trgovina, došlo je do većih promjena u načinu života.

Pojam "stranca" u srednjem vijeku i njegova prava u nas

Pojam "stranca" u povijesti, posebno u povijesti južnoslavenskih naroda, ima različita značenja, ovisno o području i vremenu doseljavanja. Stranac u srednjovjekovnim gradovima jest svaki čovjek koji ne pripada pod gradsku jurisdikciju. Nada Klaić navodi slavonske izvore iz 12. i 13. stoljeća u kojima se većina kolonista ili novih naseljenika naziva hospitima, što može označavati goste, strance ili čak neprijatelje. To je dovelo do pogrešnog uvjerenja da srednjovjekovno selo i varoši naseljavaju samo stranci. "Međutim, taj je termin potpuno opravdan za srednjovjekovnu terminologiju, za srednjovjekovni 'mali svijet' u kojem je stranac svaki onaj čovjek koji dolazi iz druge jurisdikcije ili koji se pokorava drugom sucu. Jer, čovjek koji živi, naprimjer, u zagrebačkom Gradecu stranac je i neprijatelj, dakle hospes onome koji živi u susjednom kaptolskom naselju, premda su obojica možda rođaci i govore istim jezikom" (Klaić, 1976:286). Upotrebljava se i izraz colonus koji također označava naseljenika. Svaki vlastelin želi da kolonisti popune njegov posjed, jer zemlja vrijedi samo ako je obrađena. Svaki kolonist u načelu je liber homo - slobodan čovjek, i njegova je glavna povlastica sloboda naseljavanja i iseljavanja. Ali, to osnovno kolonističko pravo ugroženo je od trenutka kad se naseli, jer mu vlastelin počinje potavljati uvjete. Tako je kolonistička sloboda kretanja stvarno ovisila o broju radnika na posjedima Crkve i vlastele. Vlastelin će pustiti tog "slobodnog čovjeka" samo kad ima dovoljno ljudi na svom posjedu.

Odnos vlasti prema trgovcima i obrtnicima sastojao se u davanju prava na boravak, na nastanjivanje, na samostalnu upravu, smanjenju carina i na zaštiti od nasilja. U gradovima stranac prilikom traženja građanskih prava mora predati molbu i zakleti se da će biti "vječan i stalan stanovnik rečenog grada" (Klaić, 1976:156). Dalmatinske općine dodjeljuju građanska prava strancu, ali se i štite od stranaca tako što im neka prava na svom području uskraćuju ako se ne žele trajno nastaniti. Korčulanski statut, primjerice, zabranjivao je čovjeku koji ne stanuje na Korčuli da nabavlja nekretnine (Klaić, 1976). Strani trgovac ne prihvaća uvijek civitet (građanstvo) i nije mu stalo da postane građaninom, ali će se zacijelo nastaniti u gradu, ako mu, recimo, uspije da u novom mjestu stanovanja postigne politički položaj.

Stranci u srednjevjekovnim gradovima

Grad je privlačno središte i za stanovništvo iz udaljenijih krajeva, pa u njemu možemo naći najrazličitije "narodnosti". Ali "bilo bi pogrešno zaključiti da grad u srednjem vijeku vodi bilo kakvu "nacionalnu" politiku, tj. da se povodi za interesom bilo koje narodne skupine. Zajednički interesi građanstva brišu etničke razlike i grad se kao cjelina priklanja onome vladaru koji će mu pružiti bolje uvjete života" (Klaić, 1976:62).

Na postanak gradova u baltijsko-jadranskom pojasu, gleda se u literaturi kao na izraziti kolonizacijski proces. Međutim, napominje Nada Klaić, pri tome se potcjenjuje gospodarska uvjetovanost nastajanja varoši, a kasnije i gospodarska funkcija varoši u gospodarstvu. "Jer, grad u baltijsko-jadranskom pojasu ne nastaje zato što europski Zapad šalje na Istok svoje ljude, nego zato što u isto vrijeme nastaju u Srednjoj Europi preduvjeti za nastajanje gradova" (1976:288). Stoga se grad kao posebna gospodarska jedinica unutar tadašnjeg društvenog sklopa ne stvara samo zbog volje vlastele, administrativnih, vojnih i drugih potreba, nego i kao nužno središte razmjene (Krivošić, 1981). Kada lokalna trgovina nije bila dovoljna za razmjenu, tržište se nužno otvaralo i stranoj robi u povremenoj trgovini ili u stalnoj razmjeni. Trgovačka se mreža proširila i dolaskom stranih trgovaca koji donose luksuznu robu na domaće tržište (Krivošić, 1981).

Naselja se stvaraju ili na raskrižju putova ili oko čvrstih utvrda vlastelinskih dvorova radi zaštite. Vrlo često novi naseljenik nalazi sve na jednom mjestu. Zemlju oko gradova vladar poklanja domaćim ljudima ali i strancima. U Hrvatsku dolazi sve veći broj stranaca koji poklonima vladara stječu zemlju i prava često veća nego ih imaju neki od starih vlastelinskih rodova (Mirković, 1968:107). Od 16. do 19. stoljeća, osobito na području Slovenije i Hrvatske, a u 18. stoljeću na području Slavonije i Vojvodine, raste i ekonomski jača plemstvo stranog porijekla. "Društvenim suprotnostima feud-kmet pridolazi i nacionalna suprotnost: feudalac stranac i kmet Hrvat ili Slovenac. Istina, mnogi se doseljeni feudalski dokraja nacionaliziraju, kako se drugi po porijeklu narodni feudalski dokraja odnarođuju" (Mirković, 1968:108).

Kao što napredak trgovine utječe na razvitak grada, tako i napredak grada, slobode i sigurnost građana u njemu stvara osnovu za napredak zanatstva u gradu i osobito za procvat trgovine. Obrtnici su najveća kategorija gradskog stanovništva. U primorsko-dalmatinske

gradove dolaze u početku obrtnici s područja Italije, iz Venecije i drugih gradova. U Zagreb dolaze iz Italije i iz Austrije. U Varaždin iz Austrije. U Bosnu dolaze graditelji iz Italije, te saski rudari. U Trogir dolaze zanatlije iz Ferma. Oni odomaćuju nove struke prerađivačke radinosti (Mirković, 1968:55).

Slijedeći Mirkovićevu sistematizaciju gradova u srednjem vijeku na području što ga je poslije prvoga svjetskog rata zauzimala bivša Jugoslavija², nalazimo dva tipa gradova na području Hrvatske:

- gradove s poljoprivrednom i zanatskom podlogom na plodnijim područjima, u ravnici, u dolinama rijeka, pri izlazu putova iz brda. Najveći broj takvih gradova nalazi se u Hrvatskoj sjeverno od Kupe. U njima su zanati važniji od trgovine;
- gradove na obali i na otocima. Njihovoj poljoprivrednoj i zanatskoj podlozi pridružuje se pomorska trgovina. Promet je privlačio u gradove, a posebno u gradove na obali, mnoštvo stranih trgovaca : Mlečana, Židova, Armenaca, Grka i drugih. Gradovi u Dalmaciji do 12. stoljeća imaju drukčiju organizaciju vlasti od one koju su imali u ranofeudalnoj hrvatskoj državi, što je posljedica njihova drukčijeg povijesnog toka. Neki dalmatinski gradovi vode porijeklo od grčkih gradova još iz 4. stoljeća pr.n.e.

Strani obrtnici u nekim zanatima donose savršenije alate za rad, stariju i savršeniju radnu tehniku i radne postupke. Za osobne potrebe feudalaca rade također strani obrtnici, bilo da se proizvodima feudanci opskrbljuju iz uvoza, bilo što strane obrtnike dovode na feud (Mirković, 1968:73). Strani trgovci donose luksuznu robu, običaje i navike.

Stvaranjem novih (sajmišnih) gradova postupno se rađa novo doba: utemeljuju se nova društva, gospodarstva i vlasti.

² Rudarskim gradovima Mirković naziva gradove na području Bosne, Srbije i Makedonije. U njima uglavnom žive zanatlije i prerađivači ruda, često rudari stranci s povlasticama. Stanovništvo tih rudarskih gradova bilo je vrlo šaroliko, navodi Mirković, sastavljeno od Sasa, Kotorana, Barana, Dubrovčana, Korčulana, Splitsana, Zadrana, Mlečana, Fiorentinaca, Arnauta, Srba, Grka, Židova itd. Većinu stanovništva činili su stranci. Oni su imali veće iskustvo, trgovačke veze, pravnu sigurnost i organiziranu privrednu i političku pozadinu.

Slobodni kraljevski gradovi u srednjem vijeku i stranci u njima

Da bi se zaštitili od presezanja feudalaca koji su blizu, gradovi traže zaštitu kralja (ugarskog, hrvatskog), sultana (Dubrovnik) ili države (Venecije) (Mirković, 1968:52). Zato se smatraju slobodnima svi gradovi koji imaju neku povlasticu. Među slobodnim varošima stvara se posebna kategorija slobodnih kraljevskih gradova. Drugim riječima, u životu nekih slobodnih varoši na kraljevskom području nastaje preokret tako što im vladari izdaju povlastice na osnovi kojih gradovi stječu bolji pravni, društveni i gospodarski položaj. Svim su građanima zajamčena osnovna kolonistička prava: slobodno kretanje i oporučivanje. U 13. stoljeću slobodni su kraljevski gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji bili Gradec, Varaždin, Samobor, zatim Perna i Petrinja. Posebna je važnost Varaždina koji nastaje uz najveću luku u tom dijelu Drave. Varaždin je dobio privilegij slobodnoga kraljevskog grada prije svega zbog toga što se među Varaždincima naseljuju i njemački trgovci (Klaić, 1976: 298), koji će, pošto im se dodijele povlastice, oživjeti trgovinu. Njima je dopušteno da slobodno trguju po Slavoniji bez plaćanja bilo kakva poreza, ali kad sa svojom robom prelaze u "Njemačku" (Theuthonia), onda plaćaju i porez i carinu čime im je otežan promet prema Njemačkoj. Podjela povlastica samo je faza u pravnom životu postojećih naselja kojima se ona osamostaljuju, oslanjajući se, dakako, na vladara. Osim navedenih gradova, zanimljiv je i položaj Vukovara pod čijim su se nekadašnjim utverdama naseljavali kolonisti različitih narodnosti. Po onome što piše u Kolomanovoj povlastici žive ondje tridesetih godina 13. stoljeća "Teutoni, Saksoni, Ugri i Slaveni" (Klaić, 1976:305). U početku stanovnici dobivaju pravo na svog načelnika koji sudi. Hospitima je kao i drugim kolonistima osigurana testamentarna sloboda i sudi im se jedino na temelju presude redovitog suda. Poput drugih kolonista i stanovnici Vukovara dobivaju "libertas migrandi", tj. pravo slobodnog seljenja i iseljavanja iz varoši. Naseljavanje kraljevskih varoši dug je kolonizacijski proces o kojemu često doznajemo tek nakon podjele povlastica već postojećem naselju (Klaić, 1976:305) Varaždin i Virovitica trebali su privući naseljenike u Podravinu. Na raskrsnici putova koji su povezivali Zagreb, Varaždin i Viroviticu stvara se naselje Križ (Križevci) koje u početku ima obilježje političkoga i vojnog središta, a njegov gospodarski uspon počinje nešto kasnije. U 13. stoljeću vode se borbe između kralja koji je dovodio strance u zemlju i povjeravao im važne državne časti, i plemstva, odnosno crkvenih dostojanstvenika, koji su u načelu protiv stranaca. Kako se kraljevske blagajne ratovima prazne, ponovno se zakupi povjeravaju strancima, pa tako npr. Bela IV u 13. stoljeću dovodi Talijane i Francuze koji su najspretniji novčari, izbjeglice Kumane, itd.

Posebna prava i poseban položaj koji imaju slobodni gradovi sastoje se osobito u tome što gradovi održavaju sajmove na koje dolaze trgovci, zanatlije i kupci iz drugih mjesta, što je dopuštena trgovina drugih trgovaca u gradu (Mirković, 1968:53).

Gradec je prvi hrvatski grad, zapravo jedini, o kojem doznajemo neke pojedinosti o stanovništvu i teritorijalnoj strukturi naselja iz sačuvanog popisa poreznih obveza iz 1368 (Klaić, 1976:541). Podaci o strukturi obrtnika (najviše postolara, kao i u dalmatinskim gradovima) govore nam da je najvažnija obrtna struka vezana ne samo uz dnevnu potrebu gradskog stanovništva, nego je uvjetovana i lakim nabavljanjem sirovina u okolici.

“Šusteri” su većinom Nijemci, a naseljuju se talijanski i francuski trgovci. Zbog političkih veza s Ugarskom ima i dosta Mađara. Čitavo je gradsko stanovništvo u 14. stoljeću podijeljeno u četiri narodne skupine - slvensku, njemačku, talijansku i ugarsku, a spominju se i Korušanci, Česi i Židovi (Krivošić, 1981:3). Ta podjela tako prožima gradski život da se i gradska uprava formira prema spomenutim skupinama. Demokratičnost gradske uprave koja je po istom načelu organizirana i u drugim kraljevskim gradovima, prati jednako tako demokratičan način izbora gradskog načelnika: on se mijenja svake godine.

Od sredine 15. stoljeća počinje stagnacija kraljevskog Gradeca, što se odrazilo na smanjenju stanovnika i privredne moći. Krivošić smatra da je temeljni razlog zastoja bila krutost cehova koji su sprečavanjem novog doseljavanja blokirali privredni napredak. Tijekom 16. stoljeća neprestano se približava turska granica, pa se okolno stanovništvo raseljava i smanjuje, a trgovci iz straha od turskih provala mimoilaze ta područja.

ETNIČKE PROMJENE NA TLU HRVATSKE UZROKOVANE PRODIRANJEM I POVLAČENJEM TURAKA

Neki primjeri

Do sredine 16. stoljeća većina je južnoslavenskih zemalja potpala pod vlast Otomanske države, a poslije bitke na Mohaču i dinastičkih borbi u Ugarskoj, Habsburgovci proširuju svoju vlast na ostatke Hrvatske. Uspostava turske vlasti nad većim dijelom južnoslavenskih zemalja mijenja i način na koji se etnički procesi odigravaju. Umjesto procesa u okvirima državnih tvorevina, javljaju se etnički procesi, uvjetovani seobama i kolonizacijom. Proces etnobiološkog stapanja i prilagođavanja kolonista i starosjedilaca posvuda teče sporo i praćen je krizama, sukobima i nizom promjena ne samo privrednoga i društvenog, nego i antropološkog i kulturalnog karaktera.

Turska osvajanja i povlačenja “ispremiješala” su gotovo sav prostor od Makedonije do Zagrebačke gore kada i nastaju hrvatske i srpske dijasporu u etnički stranim sredinama.³ Sve do turskih provala stanovništvo donje Slavonije bilo je katoličke vjere i hrvatske narodnosti sa nešto stranaca, Nijemaca i Talijana, a najviše Mađara. S prodorom Turaka dolaze pravoslavci, bosanski Hrvati, i dio se stanovništva islamizira. No uza sve to Hrvati katolici ostali su do kraja 16. stoljeća najbrojniji etnički element turske Slavonije.

³ Intenzivne migracije u turskim vremenima, Cvijić naziva “metanastazičkim” kretanjima. Uzroke tako nastalih etničkih promjena proučava ne samo preko promjena granica i vlasti, već razlikuje tzv. historijske i psihološke od ekonomskih uzroka migracija (1987: 142-153). Pod historijskim razumijeva političke uzroke seoba na koje je utjecao odnos snaga na Balkanskom poluotoku za vrijeme Turaka. Budući da Turci dolaze iz Male Azije i prodiru na Balkanski poluotok od juga prema sjeveru, to i kretanje naroda koji uzmiču pred njima, ide tim smjerom. Tako se prazne neki prostori koje naseljava stanovništvo, kako kaže Cvijić, drukčijih osobina, drukčijeg jezika i drukčijeg dijalekta (1987:128).

Najbrojnija je migracija tzv. Vlaha ili Morlaka, potomaka paleobalkanskog stanovništva s tromeđe Hercegovine, Srbije i Crne Gore. Habsburški vladari Hrvatske, osobito nakon rata 1593-1606. sistematski naseljavaju Vlahe na graničnim prostorima formirajući Vojnu krajinu.⁴ Tijekom 16. i 17. stoljeća, Vlasi, većinom pravoslavne vjere, naselili su gotovo sva područja s jedne i druge strane zapadne turske granice (Heršak; Mesić, 1990).⁵ Naseljavanje dinarskog stočarskog stanovništva na tursko-austrijskoj granici prisililo je Turke da pojačaju muslimansko stanovništvo na tim granicama. Tako se tijekom 16. i 17. stoljeća stvara na granicama Venecije, Austrije i Turske kao protuteža kršćanskoj krajini turska krajina, naseljena doduše južnoslavenskim življem ali kojih je dio već prešao na islam. Druga značajna migracijska struja, ovaj put srpskog naroda, prelazi Savu i Dunav i naseljava se u južnoj Ugarskoj, današnjoj Vojvodini i u Slavoniji.⁶

Turska osvajanja uzrokovala su i hrvatske migracije prema unutrašnjosti Habsburškog carstva: zapadnoj Ugarskoj, Donjoj Austriji i Slovačkoj.⁷ Osim toga, značajna je bila i migracija Hrvata (odnosno katolika) iz Bosne, najvećim dijelom u Slavoniju - Podunavlje, dok se manji dio nastanio u Dalmatinskoj zagori.⁸ Krajem 18. stoljeća, bosanski feudanci potiču imigraciju radne snage, tako da u Bosnu stiže nešto pravoslavaca, i mnogo jača imigracija Dalmatinaca (Pavičić, 1942).

U 16. i 17. stoljeću, uz širenje granica, naseljava se u Ugarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji i mnogobrojno muslimansko stanovništvo iz Bosne. Od 16. do 18. stoljeća, dvije petine bosanskih Muslimana iselilo se u susjedne osmanlijske krajeve. Međutim, s gubitkom hrvatskih i ugarskih posjeda, migracijske se struje okreću. Muslimani - bivši Bosanci, islamizirani Slavonci, Dalmatinci i Mađari povlače se u Bosnu, a dijelom u gradove Srbije. Njihovo povlačenje prema preostaloj Turskoj, nastavlja se tijekom 19. i 20. stoljeća (vidi: Pavičić, 1942; Cvijić, 1987; Petrović, 1987).

⁴ Počeci Vojne Krajine potječu iz 15. stoljeća kada je formirana hrvatsko-ugarska Vojna Krajina. Polovinom 16. stoljeća turski krajišnici - kršćani prelaze na habsburški teritoriji. U izvorima su zabilježeni pod različitim nazivima: pribjezi, uskoci, Turci, Vlasi. Srbi ili Rašani, Čiçi. Prema kraju stoljeća naziv uskok lokalizira se i upotrebljava samo za Senjane i Žumberčane. (vidi: Roksandić, Drago. Vojna Hrvatska. La Croatie Militaire. 1 i 2. Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1988).

⁵ Do prve polovine 18. stoljeća oko 40.000 Vlaha naselilo se u Hrvatsku krajinu; Liku, Kordun i Baniju (Pavičić, 1942:139).

⁶ Neke grupe Vlaha (Cvijić ih sve naziva Srbima) iz Slavonije prelaze u Štajersku gdje se asimiliraju. Cvijić između 14. i 18. stoljeća navodi osam glavnih seoba u tom pravcu (1987:132). Najveća je uslijedila nakon povlačenja carske vojske, koja je 1690. uz pomoć srpskih ustanika, prodrla do Kosova. U strahu od turske odmazde između 60.000 i 70.000 kosovskih Srba, pod vodstvom patrijarha Arsenije Černojevića prešlo je na osvojena habsburška područja u Ugarskoj i Slavoniji (vidi: Heršak; Mesić, 1990).

⁷ Emigracija je dosegla takve razmjere - između 150.000 i 200.000 ljudi - da je Hrvatski sabor, u strahu da će Hrvatska ostati bez radne snage, tražio od cara da je zabrani (Heršak; Mesić, 1990:17).

⁸ Na osnovi analize župnih knjiga cijeni se da je do 1730. u tim seobama Bosnu napustilo 70.000 katolika, odnosno dvije trećine katoličkog (hrvatskog) življa (Heršak; Mesić, 1990:17).

I albanske seobe također odražavaju prilike u turskim vremenima. U prvoj fazi one nalikuju na vlaške, srpske i hrvatske migracije, da bi, s prijelazom većine Albanaca na islam, poprimale sličnosti s migracijama južnoslavenskih muslimana (Heršak; Mesić, 1990:21). Sredinom 15. stoljeća prva velika albanska seoba zahvatila je uglavnom Toske (južne Albanace), a bila je usmjerena izvan Balkana - prema južnoj Italiji i Siciliji. Poslije Mlečani naseljavaju albanske (i grčke) izbjeglice u Istru, a jednu skupinu Gega (sjevernih Albanaca) smještaju godine 1720. kod Zadra.

Poslije turskih ratova, oslobođenja Slavonije od Turaka i Karlovačkog mira 1699. počinje dulje, mirnije razdoblje političkih, ekonomskih i socijalnih prilika u Slavoniji. Početkom 18. stoljeća pod utjecajem bečke vlasti dolazi do kolonizacijske akcije u ratom opustjelim predjelima ugarskih zemalja. Razvija se veliki strani i domaći kapital. U svim oblicima tih djelatnosti osjeća se težnja prema kapitalizmu. Trgovanje naveliko dotad je bilo privremeni posao stranaca (vidi: Zimmel, 1971). Sada se pojavljuju, najprije u Beču, strani trgovci, većinom Talijani, koji se isključivo bave trgovinom na veliko i bankovnim poslovima. Veletrgovaca bijaše samo u gradovima, a sličnu ekonomsku funkciju imale su i neke židovske porodice. Većina grosista, rekosmo, bili su stranci, ali se među njima pojavljuju i domaći ljudi koji, obogativši se, dobivaju plemstvo. Razlikovali su se na one koji nisu bili građani i nisu željeli da to postanu od onih koji su željeli da dođu pod vlast vladara kako bi se oslobodili kontrole gradske vlasti i ceha. Oni obično kupuju feudalne posjede, i to bijaše garancija da se neće opet iseliti sa svojim kapitalom. U krajevima gdje su mogli živjeti Židovi (u Trstu i Gorici, iako do kraja 17. stoljeća samo u specijalno za njih određenim ulicama) postojale su i založne banke.

Tijekom 18. stoljeća doseljavaju se Nijemci u dva kolonizacijska vala, a tokom 19. stoljeća Slovaci, Mađari, Židovi i Česi. Migracija Slovaka počela je stoljeće prije nego Čeha. Oni dolaze u hrvatsko i južnougarsko Podunavlje. Kao evangelisti, za razliku od Čeha, nailaze na vjersku netoleranciju.

Većina čeških kolonija formirana je u 19. stoljeću u varaždinsko-križevačkom, virovitičkom i požeškom kraju. Tijekom 19. stoljeća Česi imaju značajnu ulogu u hrvatskome gospodarskom životu. Prva doseljena grupa seljaka imala je važan utjecaj na modernizaciju poljoprivrede i sela. Česi su uspješnije obrađivali zemlju i gradili udobnije kuće, te potakli Hrvate da se u tome pvedu za njima. S vremenom su se Hrvati i Česi u pogledu standarda posve izjednačili. Druga grupa imigranata sastojala se od obrtnika, a u trećoj, koja dolazi prije prvoga svjetskog rata, bili su specijalisti koji se zapošljavaju u tekstilnoj i kožarskoj i prehrambenoj industriji. Česi iz druge grupe useljenika povezani su s početkom turizma u Hrvatskoj (Cultural Pluralism, 1985; Butorac, 1967; Đurđev i dr; 1959). Česi čak do 1918. čuvaju svoj jezik i narodne običaje, dok se kasnije u pogledu jezika i običaja uglavnom izjednačuju s Hrvatima. Jedan od razloga njihove asimilacije jesu i česte ženidbene veze sa Hrvatima.⁹

⁹ Gradu o Česima u Slavoniji sakupio je Butorac. Uspješan suživot Čeha i Hrvata objašnjava: "Školovani Hrvati susretali su Čeha kao braću i prijatelje gledajući u njima jačanje slavenstva protiv mađarske i austro-njemačke politike koja je općenito išla za potiskivanjem i ugnjetavanjem Slavena" (Butorac, 1967:196).

Sredinom 19. stoljeća na područje Hrvatske dolaze i Poljaci, većinom pripadnici triju društvenih slojeva: intelektualaca, zemljoradnika i radnika. Prvi sloj 1863. bježi iz Poljske i dolazi u Zagreb, dok se manji dio upućuje dalje. Dio njih - činovnici - zapošljavaju se u svim većim mjestima Hrvatske. Zemljoradnici su galicijski seljaci koji, pošto je obustavljena kolonizacija Bosne, početkom ovoga stoljeća, kupuju imanja u hrvatskoj Posavini i tu se naseljavaju. Poljaci se, kao i neke češke skupine u Hrvatskoj, asimiliraju u većem stupnju nego u Bosni i Vojvodini, te imaju velikog udjela u poljoprivrednom razvitku - u Hrvatskoj su, primjerice, uz Ukrajince, unaprijedili proizvodnju krumpira.¹⁰

Mletačka republika i Dalmacija

Dalmatinski gradovi oduvijek su primali talijanske kulturne utjecaje, a tijekom 15. i 16. stoljeća, u vrijeme humanizma i renesanse izgrađuju svoj kulturni život. Tako su i nastavnici u školama ponajviše Talijani. Talijani su i gradski liječnici, notari, kancelari, većina svećenika. Od druge polovine 16. stoljeća, mletačke vlasti zbog slabljenja trgovine u nekim talijanskim lukama gdje ih potiskuju zapadnoevropski pomorci i trgovci počinju poklanjati veću pažnju trgovini s Dalmacijom, naročito njenim vezama s Turskom. Pošto je židovski trgovac Rodriges izgradio skelu (luku) u Splitu, Split postaje važna tranzitna luka. Ova tranzitna trgovina većinom je u rukama trgovaca iz Turske, i to Židova, pa kršćana i muslimana iz Bosne. U to doba jačaju pomorstvo i obrt.

Stoljetna je vladavina Venecije utjecala na kulturni život Dalmacije. Plemstvo i dio gradskog stanovništva dolazilo je pod sve jači utjecaj Italije, njezina jezika, životnih prilika i kulture uopće. Dodatni utjecaj vrše doseljeni predstavnici vlasti, činovnici, viši svećenici i drugi Talijani, ali i mnogi domaći ljudi školovani u Italiji. Početkom 18. stoljeća gradsko stanovništvo većinom je hrvatsko, ali kulturni život Dalmacije u 17. i 18. stoljeću zaostaje za onim iz dva-tri prethodna stoljeća (Bertoša, 1986; Šišić, 1962; Đurđev i dr., 1959).

Istra

Za Istru su značajni dodiri triju etničkih slojeva - slavenskoga, romanskog i germanskog.

Od 10. do 13. stoljeća Istra je u sastavu Njemačke države. Mlečani je drže od sredine 15. do kraja 18. stoljeća ali Habsburgovci za sve to vrijeme vladaju srednjom i istočnom Istrom. Padom Venecije, njihovi posjedi dodijeljeni su Austriji, a 1805. dobiva ih Napoleon. Poslije poraza Napoleona čitava je Istra 1815. dodijeljena Austriji, i pod njenom vlasti ostaje do 1918. Nakon propasti Austro-Ugarske zaposjeda je Italija, koja je drži sve do 1945 (Bertoša, 1986).

¹⁰ Njima se nakon 1930. pridružuju i Poljaci - preseljenici iz Bosne. Radnika iz Poljske, naročito tkalaca, bilo je poslije prvoga svjetskog rata u mnogim gradovima širom Hrvatske. Veći broj Poljaka-činovnika napušta zemlju u toku prvoga svjetskog rata i poslije njega, poljski radnici odlaze poslije 1939, a Poljaci-zemljoradnici preseljavaju se iz Hrvatske poslije drugoga svjetskog rata zajedno sa glavninom bosanskih Poljaka. I između dva rata i za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske vode se kao stranci i plaćaju za svoj boravak.

Venecija započinje kolonizaciju Istre početkom 17. stoljeća. Ona dovodi Morlake i naseljava došljake iz Italije koji se, međutim, nisu održali zbog sporova sa starijim stanovnicima, ali i zbog neodgovarajućeg podneblja (Đurđev, 1959). U isto vrijeme naseljavale su se i grčke obitelji, koje su do danas potpuno nestale. Pridošlice nazivaju u Mletačkim izvorima "Morlacima", iako su obitelji koje su potjecale od aromunskih ostataka na Balkanu, imale ponajviše južnoslavenskih prezimena i već govorile hrvatski. S njima se doseljava i nešto albanskih skupina. Na seoskom području doseljava se nešto Talijana. Oko Pule, gdje je prije bilo romanskog stanovništva ili uopće nije bilo naselja, doseljavani su Hrvati. Došljaci su bili i aromunski Čiči, stočari koji su naselili brdovite krajeve sjeverne Istre, uglavnom na području habsburške Istre. Među doseljenicima bilo je i Albanaca ili možda još točnije, obitelji s albanskim prezimenima. U gradovima je staro romansko stanovništvo (koje uključuje ostatke antičkog porijekla i kasnosrednjovjekovni mletački sloj) svedeno na ostatke, a novi stanovnici dolaze s Apeninskog poluotoka. Staro romansko stanovništvo održalo se samo u jugozapadnoj Istri, u Rovinju, Balama i Vodnjanu. Kako je nestajalo romanstvo, jačalo je talijanstvo. Talijanstvo je u gradovima bilo tako jako da su se Hrvati i Slovenci u njima postupno pretvarali u Talijane. Zahvaljujući mletačkoj upravi i nekim doseljenim obiteljima, Labin, koji se već kod Porfirogeneta spominje kao hrvatski grad, postupno se od 16. stoljeća pretvara u talijanski.

STRANCI I STRANI UTJECAJI NA PODRUČJU HRVATSKE U 18. I 19. STOLJEĆU

Stranci na području hrvatskih zemalja u 18. stoljeću

U 18. stoljeću život Slovenije, Hrvatske i Slavonije, Hrvatskog primorja i Vojvodine obilježen je ekonomskom i financijskom centralizacijom iz Beča. "Tako u 18. stoljeću austrijska politika postaje aktivna prema moru, pa se posebno u Rijeci stvaraju nova uporišta manufakture, trgovine. Tu donose Holanđani pretežno svoj kapital i svoje metode rada, a s njima dolaze stručni radnici iz Holandije i Hamburga (Bičanić, 1951:176)."¹¹ U isto vrijeme pozivaju se trgovci, prijevoznici, poduzetnici, manufakturisti - bez obzira na konfesiju - dakle i protestanti, Židovi, Armenci, pravoslavci i drugi - da se sa svojim poslovima, proizvodnjom i trgovinom trajno nastane u austrijskim zemljama, u gradovima na moru ili u unutrašnjosti. Taj je poziv imao učinka ne samo zbog vjerske tolerancije, nego i zbog materijalnog napretka (Mirković, 1968:158). Najstarija tekstilna manufakturna poduzeća osnovana su na današnjem teritoriju početkom 15. stoljeća, a osnivaju ih stranci Pavao Cornelo i Petar Pantella u Dubrovniku (Despot, 1962:7). Novi privredni polet započet potkraj 17. stoljeća u Austrijskoj carevini prenosi se postepeno u 18. stoljeću i na Hrvatsku i Slavoniju. Odjevna manufaktura započinje u nas djelatnošću Makedonaca i Grka (Bičanić, 1951:176). Manufakture osnivaju

¹¹ M. Despot na primjer opisuje situaciju u riječkoj rafineriji šećera koja je imala monopol proizvodnje šećera na austrijskom području. Broj radnika u njoj je bio 1768. tri i više puta veći nego u svima manufakturama u građanskoj Hrvatskoj. Od 684 zaposlenih, bilo je 49 inozemaca izvan područja austrijskih zemalja, ugarskih zemalja i Hrvatske, 316 austrijskih državljana i 319 domaćih radnika (Despot, 1962).

i drugi stranci, pa tako prvu staklanu u civilnoj Hrvatskoj osniva Španjolac (u čijoj je domovini u to doba razvijeno staklarstvo), te šalje u Gorski kotar češke staklarske majstore (Despot, 1962:38). Nakon nekoliko decenija Česi, koje je Marija Terezija naselila uz "Karolinsku cestu", osnivaju drugu staklanu.¹² Nakon nje osnivaju se staklane s domaćim kapitalom. Poslije edikta Josipa II o vjerskoj toleranciji, dolaze i židovski majstori, koji od tada pa sve do u 20. stoljeće imaju značajan udio u podizanju privrede u tadašnjoj Hrvatskoj. Staklane u civilnoj Slavoniji osnivaju Nijemci, kasnije Židovi. Proizvodnju metala također potiču stranci. S kemijskom proizvodnjom započínju Židovi koji su iz Ugarske došli u Virovitičku županiju. Kasnije se osnivaju i domaća poduzeća. Svilarstvo drže u zakupu dugi niz godina bečki veletrgovci, u preradi drva djeluju njemačke i francuske tvrtke, širi se utjecaj tršćanskih i bečkih veletrgovaca, te koruških, štajerskih i moravskih rudarskih poduzetnika itd. (Bičanić, 1951:176). Majstori i stručni radnici gotovo su svi stranci, Nijemci i Česi (Despot, 1962; Bičanić, 1951).

Pošto su se u 18. stoljeću ustalile državne granice, u Vojnoj Krajini, dolazi do većeg gospodarskog napretka: stanovništva je 90% slavenko, dok su ostali Mađari ili Nijemci koji s ostalim doseljenicima, posebno Česima donose nove poljoprivredne kulture, kao što su krumpir i pamuk (Mirković, 1968:183). U slavonskoj granici godine 1804. ima 890 zanatskih radnika koji su svi njemačkog porijekla (Mirković, 1968:187). Ulaganja stranog kapitala s austrijskog područja u uređenje i održavanje prometa i u prerađivačka vojna poduzeća počinje u 16. stoljeću i traje do 19. U prerađivačkoj radinosti pak nije uspelo ni jedno poduzeće, ali je gradnja cesta i reguliranje riječnog prometa pridonosilo napretku trgovine.

Modernizacija "izvana" i modernizacija "iznutra": Strani utjecaji i stranci u Hrvatskoj u 19. stoljeću

Niti u privredno najrazvijenijim područjima nema kretanja i napretka bez znatnog utjecaja izvana. Kako je tekao susret takvih poticaja na određenom području? U svojoj knjizi Mirijana Gross (1985) proučava vanjske i unutrašnje utjecaje na modernizaciju na području hrvatskih zemalja, poticatelje i kočnice njezina napredovanja i ulogu stranaca u njoj.

Utjecaj stranaca na modernizaciju Hrvatske očitovao se na tri načina :

1. - stranac donosi svoj kapital i osniva manufakturna poduzeća
2. - unose se strane metode proizvodnje i sredstva za rad
3. - dovode se strani radnici i stručnjaci

¹² Po kazivanju M. Despot, naseljavanje Čeha u Gorskom kotaru nije bilo jednostavno. Domaći živalj s tamošnjim Vlasima na čelu bunio se protiv doseljenika, tvrdeći da im došljaci oduzimaju kruh i otimaju stanove. Staklana je ipak proradila, te je osim izvoza počela i prodaja na domaćem tržištu.

Doba manufakture jest doba prevlasti ručne tehnike, a u manjem opsegu upotrebe strojeva. Zato se strani utjecaj ne očituje toliko u unošnju stranih sredstava za rad, tj. u uvozu stranog kapitala, koliko u unošnju stranih metoda rada koje prenose stručnjaci i majstori. Razvoju manufakture na području hrvatskih zemalja pridonose razni europski narodi. U početku je veliki utjecaj iz Italije, dok se u 18. i 19. stoljeću širi utjecaj Nizozemske, Francuske i Engleske. Njemački utjecaj jača tek razvojem industrijskog kapitalizma. Utjecaj stranaca na metode i proizvodne postupke veoma je velik.¹³ Osnovati novu granu proizvodnje u nekoj zemlji značilo je u to doba dovesti strane radnike koji to znaju raditi. Domaći i posebno nacionalni kapital ulazi u industriju sporo.¹⁴ Drugi put stvaranja "nacionalnog" kapitala u industriji jest dolazak stranih stručnjaka i poduzetnika s kapitalom koji se prilagođavaju sredini. Međutim, nije jednostavno ustanoviti, kaže Mirković (1968:248), u kojoj je mjeri neka "domaća" industrija "nacionalna". Ima domaće industrije koja nije "nacionalna", a ima strane industrije koja postupa "nacionalno". Češki industrijalci koji se u austro-ugarskoj epohi nalaze u hrvatskim zemljama kao poduzetnici, kapitalisti ili stručnjaci djeluju kao pioniri nacionalne industrije, tj. one industrije koja postaje nezavisna od njemačko-austrijskog ili mađarskog kapitala (Mirković, 1968; Šidak, 1968). Tako češki kapital postaje osnova za razvitak nacionalnog kapitala.¹⁵ Neka poduzeća i struke (npr. električne centrale, električni tramvaj, itd), u koje je valjalo ulagati veliki kapital na dugi rok, što domaća privreda nije mogla, a da se ne iscrpi, davala su se u eksploataciju stranim kompanijama (Mirković, 1968:244). Međutim, s obzirom da se obično radilo o monopolu (primjerice, gradski linijski promet), grad nije smio ni kasnije osnivati konkurentna poduzeća. Veleposjed se u to vrijeme još uvijek nalazi u stranim rukama. Po statistici (Šidak, 1968:226) godine 1895. stranci su vlasnici jedne trećine posjeda od 100 do 1000 jutara. Kada dolazi do parcelacije veleposjeda, parcelirani dijelovi često prelaze u vlasništvo stranih doseljenika jer je seljak uglavnom presiromašan da ih kupi.¹⁶

¹³ "Tu se govori o venecijanskim jarmovima kod pilana, o francuskom i njemačkom načinu proizvodnje bačvarske građe. Umjetni mlinovi su uređeni na belgijski, njemački ili američki način. Neki imaju francuske kamenove. Tjestenina se pravi po genoveškom receptu. Svilarstvo se služi francuskim i talijanskim stručnim metodama. Za proizvodnju abe (grubog platna) dovode se stučnjaci iz Turske" (Bičanić, 1951:176).

¹⁴ Primjerice u 19. stoljeću barunica Kulmer, na temelju iskustava prijašnjih proizvođača, Čeha, podiže radionicu stakla koja raste pod vodstvom majstora Čeha i Nijemaca; međutim, nakon 65 godina propada zbog nezaštićenosti od konkurencije razvijenih tvornica stakla s češkog područja.

¹⁵ Do povećane akumulacije domaćeg kapitala dolazi posebno na početku 20. stoljeća, a to je velikim dijelom rezultat intervencije češkog kapitala (Šidak, 1968:224). Političke veze Hrvata i Čeha imaju već dugu tradiciju, a sada dobivaju i svoju ekonomsku dimenziju.

¹⁶ "Zbog toga i nastaje situacija koju hrvatska javnost pred rat osjeća kao alarmantnu, a to je porast stranog stanovništva i opadanje domaćeg osobito u Slavoniji i Srijemu" (Šidak, 1968:226). Seljačko stanovništvo koja tada nije moglo osigurati svoj opstanak u poljoprivredi pokušava naći izlaz u gradu, ali zbog sporog razvitka industrije, uglavnom ne uspijeva, pa dolazi do masovnog iseljavanja, najviše u SAD. Hrvatska i Slavonija tako su u prvom deceniju 20. stoljeća izgubile 6% stanovništva zbog emigracije (Šidak, 1986; Gelo, 1987).

Privredni razvitak ovisio je o bečkim odlukama. Zbog politike germanizacije, na čelu političke uprave nalaze se stranci (Gross, 1985:87). Germanizaciji pogoduje i fluktuacija činovnika koji su nakon svršetka svoga rada ili nakon smanjenja poslova dodijeljeni političkoj upravi. U više navrata bečko središte bez natječaja premješta činovnike iz austrijskih zemalja u Slavoniju i Hrvatsku, pa se broj stranaca na tom području povećava.¹⁷ Hrvatske zemlje, osim djelomično Istre, nalaze se na dnu privredno-društvene ljestvice među pokrajinama u Carevini, pa im je modernizacija nametnuta "izvana".¹⁸ Štoviše, neodgovarajuće reforme postaju kočnicom unutrašnjim modernizacijskim snagama koje se počinju oslobađati 1848 (Gross, 1985). Radi osiguranja birokratske uprave, vrše se izvjesne investicije koje pružaju mogućnost poduzetnicima i predstavnicima stranih tvrtki. Time se unekoliko potiče privredni uspon, ali otpor germanizaciji jača osjećaj prema nacionalnoj kulturi. Šira društvena preobrazba nije moguća, jer nema uvjeta za brzu likvidaciju prirodne privrede i feudalnih posjedovnih odnosa. Osim toga, cehovi zanatlija i sitnih trgovaca onemogućavaju tržište, a nedostatak prometnica u Hrvatskoj i Slavoniji koči poljoprivrednu i svaku drugu proizvodnju za tržište.

U drugoj polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj se ekonomske prilike nešto poboljšavaju. Grade se tvornice, jača obrt, trgovina i novčarstvo od čega veće koristi u početku imaju strani vlasnici kapitala. Industrijska revolucija u to vrijeme hvata korijene. Pojedinaac postaje potencijalni migrant koji dolazi na tržište kao poslodavac, radnik ili nezavisni proizvođač (Singer, 1975; Bohning 1978). Tržišta su otvorena za pridošlice.

O razmjerno velikom broju stranaca u Hrvatskoj i Slavoniji podatke možemo naći kod Miroslave Despot. Po podacima iz obrtničkog imenika zagrebačkih obrtnika i trgovaca iz 70-tih godina 19. stoljeća saznajemo da su najveći veletrgovci jedan Štajerac i tri Židova. Među bravarima nalazimo pol domaćih i pol stranih prezimena (osobito njemačkih). Trgovina kožom tih godina, ali i kasnije, u rukama je doseljenih Židova. Urari su pretežno stranci, dok je među mesarima i pekarima polovina s njemačkim prezimenima. Jedna od važnijih grana jest i trgovina drvom koju do sredine 19. stoljeća drže domaći trgovci, i najčešće izvoze u Francusku. Međutim, u to vrijeme ukinuto je kmetstvo, naglo osiromašuju feudali koji upotrebljavajući metode prvobitne akumulacije, jeftino prodaju stranom kapitalu šume, od čega se bogate i trgovci (Bičanić, 1951:120). Takav je spekulativan način poslovanja karakterističan za doba manufakture, kada dolazi do jačanja međunarodne trgovine, pa stoga i do utjecaja stranaca.

¹⁷ Nametnuti dolazak u zaostalu, nepoznatu sredinu izaziva u njima otpor i prezir prema cijeloj okolini, pa je njihovo ponašanje ostalo u sjećanju kao obilježje "Bachovcah" (Gross, 1985:91). Međutim, neki bijahu i dobri činovnici pa da bi uspješno obavili službu naučili su hrvatski, ostali u Hrvatskoj, a njihova su se djeca pohrvatila.

¹⁸ Primjer kratkotrajnog, ali i djelatnog poticanja modernizacije "izvana" jest i francuska vladavina u Ilirskim provincijama od 1804. do 1812. Francuzi potiču ilirizam kojim su prvi put ozbiljno "prekoračene" regionalne granice, te srušena jedna od najvažnijih barijera budućim nacionalnim integracijama na južnoslavenskim prostorima (Roksandić, 1988). Kratko razdoblje francuske vladavine u Ilirskim provincijama obilježeno je pokušajem modernizacije uprave, sudstva, školstva i privrede. Ukidaju se cehovske povlastice, a to omogućava slobodan razvoj obrta, posvećuje se pažnja napretku trgovine, poljodjelstva, te izgradnji putova. U Dalmaciji se pošumljavaju goleti, kopaju bunari, sade voćnjaci, uvode dotad nepoznate kulture, među njima krumpir, luk, lan, dud i dr., te dovode stručnjaci iz Italije (Šidak, 1973:90).

Od 1860. do 1873. nastavlja se početna industrijska revolucija u hrvatskim krajevima. Nakon 1860. uvodi se u politički život hrvatski jezik, a politički život oživljava.¹⁹

Prva industrijska poduzeća u Rijeci osnivaju Englezi. Šećeranu u Virovitici podiže njemački velikaš, prve parne mlinove grade stranci, naročito Židovi, prve pilane u Slavoniji grade bečki trgovac i mađarski grof (Bićanić, 1951:258). Nešto kasnije dolazi i do ulaganje domaćeg kapitala. Ulaganje domaćega i inozemnog kapitala stvara temelj za osnivanje i većih industrijskih poduzeća (Despot, 1970). Vlasnici novih poduzeća jesu, uz poneke "Izraeličane", pojedini domaći i strani trgovci (Despot, 1970:197).²⁰ Počinje i jači prodor inozemnog kapitala u rudarstvo, te je u ovom periodu, a i kasnijih desetljeća osobito angažiran belgijski kapital. Pozivaju se rudari iz Češke, Štajerske i Italije jer se u samoj Slavoniji za taj težak posao ne može naći domaća radna snaga (Despot, 1970:205). U to vrijeme (potkraj šezdesetih godina 19. stoljeća) strani radnici pospješuju širenje radničkoga i socijalističkog pokreta koji se razvija u Njemačkoj, Austriji i Ugarskoj. Njegovi su nosioci u hrvatskim zemljama uglavnom Nijemci, ali već se od početka uz njih ističu i mnogi domaći radnici, koji su se upoznali s radničkim pokretom u inozemstvu (Šidak, 1968:75). Radnički se pokret u hrvatskim zemljama već od početka zbog toga odlikuje razvijenim osjećajem internacionalne solidarnosti koja se očitovala prilikom različitih štrajkaških akcija (Šidak, 1968:78).

Industrija u Slavoniji razvijenija je od one u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. U Slavoniji nastaju i veliki šumsko-drvarski industrijski kombinati. Među njima je najveći kombinat mađarskog baruna Gutmana koji je devedesetih godina 19. stoljeća sagradio parnu strugaru sa tvornicom buradi, tanina, destilacijom drveta, 400 km željezničke pruge, livnicu i još desetak drugih industrijskih pogona, te zapošljavao 5 000 radnika (Mirković, 1968:250). Krajem 19. stoljeća u hrvatskim zemljama (Khuenovo doba) proces industrijalizacije provode austrijsko-njemački, mađarski i inozemni kapitalisti.

U Dalmaciji je za razvitak obrtničko-industrijske privrede najznačajnije splitsko područje. Do početka dvadesetog stoljeća vlasnici su prvih industrijskih pogona domaći poduzetnici. Ta činjenica, tvrdi Šidak (1968:171), već sama po sebi ističe ograničenost industrijalizacije zbog nedovoljne akumulacije domaćeg kapitala. Zanimljivo je da autonomnaški poduzetnici, zbog nedostatka kvalificirane radne snage, pa i kao pogodne elemente talijanske manifestacije, dovode iz Italije znatan broj radnika. Oni postaju prvi nosioci socijalističkog pokreta u Dalmaciji s talijanskim obilježjem (Šidak, 1968:206).

¹⁹ Prije toga u gradovima koji su uglavnom nastajali useljavanjem stranih elemenata i u kojima je dolazilo do procvata trgovine i obrta, pravnog života, umjetnosti i znanosti, nije postojao jači nacionalno-kulturni individualitet koji bi bio sposoban pretopiti došljake i stvoriti od njih građansku klasu s nacionalnim obilježjem (Šišić, 1962:22). Razlog tome jest nepostojanje nacionalne države i život u složenoj državi sa mnogo nacija, u kojoj se najvažnija pitanja rješavaju izvan Hrvatske. Zato je pretapanje kao dvosmjernan proces dugo bio obilježje ovoga prostora.

²⁰ Potpuna ravnopravnost Židova proglašena je tek zakonom iz 1873. Od tada datira i sve jači prodor židovskog kapitala i u trgovinu i u veleindustriju, koja se rada u Slavoniji i Hrvatskoj i koja će potkraj 19. i u 20. stoljeću odigrati značajnu ulogu (M.Despot, 1970:27;197). Posebno za vrijeme banovanja Khuena-Hedervarya, kada su se počele stvarati "dinastije" bogatih trgovaca i poduzetnika i u Hrvata i Srba, Židovi donose iz Ugarske imetak i investiraju ga u Hrvatskoj i Slavoniji. Povoljni uvjeti za privredni uspon Židova temelji se na njihovim vezama s vanjskim tvrtkama (Gross, 1985:364). Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće na teritoriju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije živi oko 20.000 Židova, uglavnom Aškenaza, dok se većina Sefarda nalazi u Dalmaciji.

Tri obalna grada - Trst, Pula i Rijeka bilježe veliki uspon i pridonose prodiranju talijanskog kapitala na selo. Povećava se tako ovisnost sela o gradu (tri četvrtine seljaka jesu Hrvati i Slovenci): seljaci dobivaju kredite u robi ili novcu uz zelenaške kamate, a talijanska se buržoazija bogati jer je kapital u njezinim rukama. Posebno Rijeka doživljava nagli gospodarski uspon nakon nagodbe iz 1867, kada ugarska vlada investira u nju znatna sredstva, da bi je razvila u veliku trgovačku luku za cijelo ugarsko područje. Tada Rijeka postaje ne samo najveći trgovački grad na području današnje Hrvatske nego i luka međunarodne važnosti. Za takvu pomorsku trgovinu otvaraju se u Rijeci ne samo pomoćne ustanove, nego i brodograđevne, plovidbene i trgovačke ustanove, špedicijska i bankarska poduzeća, a napreduje i mjesna industrija (Mirković, 1968:231).

Zbog bojazni od njemačke premoći i zbog otpora germanizaciji koja se provodi u Dalmaciji,²¹ osnovna koncepcija formulirana početkom 20. stoljeća u Dalmaciji jest suradnja s Mađarima i Talijanima, dakle narodima ugroženim od njemačkog "Dranga". Istovremeno u Hrvatskoj i Slavoniji raste otpor mađarizaciji, posebno nakon uvođenja mađarskog jezika kao službenog na željeznicama. Željeznice bijahu stup mađarizacije.²² Međutim, kako su željeznicama spojeni svi važni gradovi hrvatskog područja, i kako u svim tim gradovima postoje tiskare u kojima se tiskaju knjige i časopisi, željeznice postaju suprotno od onoga što im je namijenila i austrijska i mađarska politika: one razvijaju proizvodne snage, poboljšavaju uvjete robnog prometa, pojednostavljuju prilike na tržištu, ruše izolaciju, te povezuju narode (Mirković, 1968:268).

Raspoloživi statistički podaci o imigraciji "stranaca" u 18. i 19. stoljeću na područje današnje Hrvatske.

Područje današnje Hrvatske u prvoj je polovici prošlog stoljeća bilo rascjepkano na četiri velika područja - Istru, Dalmaciju, Vojnu Krajinu, te Hrvatsku sa Slavonijom. Sva su područja bila na gotovo istom stupnju privrednog razvitka.

Prvi službeni valjani popisi stanovništva za područje Hrvatske i Slavonije provedeni su 1851. i 1857. Do tada u Monarhiji postoje četiri područja koja se različito tretiraju - "starokonskribirane" austrijske zemlje, područja s različitim vrstom popisa (Trst, Dalmacija, Lombardija i Venecija, Tirol, Voralberg), Vojna krajina s popisom isključivo prema vojnom kriteriju, te Ugarska i njezine "pridružene strane", gdje je popis stanovništva bio najlošije proveden, zapravo neupotrebljiv (Gross, 1985:27).

²¹ Pokušava se ozakuniti dosadašnja praksa unutarnjeg uredovanja njemačkim jezikom koji se proširuje na račun talijanskoga, pa prema tome daje mogućnost i za povećanje njemačkog činovništva.

²² Mađarski karakter željeznica najbolje pokazuje činjenica da Mađari 1910. čine 73% viših činovnika i 4% ostalih službenika, dok u obrtno-industrijskoj i trgovinsko-kreditnoj privredi udio Mađara iznosi samo oko 6%, a to je bilo manje od udjela Nijemaca.

Suvremeni opći popis stanovništva proveden je na području same Carevine Austrije 1857.²³ Popisom se razlikuju doseljeni stranci iz Carstva i inozemci. Stanovništvo se dijeli na "pravno ili domaće žiteljstvo" - zavičajno stanovništvo i strance (nezavičajno stanovništvo). Pod pojmom "stranci" podrazumijevaju se oni stanovnici koji nisu stekli zavičajnost upisom u općinske knjige, bez obzira na nacionalno porijeklo.

Unatoč administrativne rascjepkanosti Hrvatske, po Gelovoj ocjeni migracijskih tokova, možemo pratiti imigraciju (preseljavanje preko državnih granica) u Hrvatsku. Cijelo 19. stoljeće Hrvatska je (i veći dio južnoslavenskog prostora) područje imigracije (Gelo, 1987:180). Imigracijski valovi većinom dolaze iz unutrašnjosti Austro-Ugarske. Između godine 1780. i 1880. broj doseljenih u Hrvatsku premašivao je broj odseljenih, pa je migracijski saldo bio pozitivan - 12.348 osoba (Gelo, 1987:181). Pozitivna neto migracija u Hrvatskoj započinje početkom 19. stoljeća priljevom Nijemaca i Mađara (osobito u Slavoniju), dok odseljavanje domaćeg stanovništva još ne poprima većeg maha. Revolucionarne godine 1848/49 pridonose preokretu u migracijskim tokovima, dok od 1850. do 1880. tadašnja politička i gospodarska situacija dovodi ponovo do pozitivnog migracijskog salda. U to vrijeme Dalmacija je izrazito emigracijsko područje, a Hrvatska i Slavonija izrazito imigracijsko. Istra je, kao i Dalmacija, na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće ".mijenjala gospodare, a gubila pučanstvo" (Gelo, 1987:185).

Po popisu iz 1857. od 865.009 stanovnika, 33.145 stanovnika jesu stranci. Od toga su 17.873 iz Monarhije, a 592 inozemci. Najviše je "stranaca" u Riječkoj županiji i Slavoniji, a najmanje u Varaždinskoj županiji.²⁴ Među njima se nalaze obitelji Židova koji se doseljavaju u većem broju, ali nemaju zavičajnost jer u to vrijeme nisu ravnopravni građani. Može se pretpostaviti da je nezavičajno stanovništvo iz Ugarske (pa iz Galicije i Bukovine) pretežno židovsko. Prisutnih nezavičajnih stanovnika najviše je iz Štajerske i Kranjske. Slovenci koji su živjeli u Hrvatskoj bili su uglavnom radnici (najviše u šumama) i trgovci, a mnogo je i slovenske ženske posluge. Iz Češke je mnogo činovnika, dok dio prisutnih iz Tirola vjerojatno pripada svećenstvu što ga je doveo nadbiskup Haulik. Zavičajni iz Lombardije i Venecije mogli bi biti trgovci i radnici. Od prisutnih je inozemaca, čini se, najviše Talijana - 232. Liječnici su pretežno stranci (Gross, 1985:37). Najviše "stranaca" ima u gradovima (osobito u Zagrebu i Rijeci).²⁵

²³ Mirijana Gros upozorava da se 1857. zbog politike germanizacije, više ne pita za narodnost. Nedostatak takvih podataka službeno se popunjava netočnim Czoernigovim i Fickerovim kombinacijama, koje autorica podvrgava detaljnoj kritičkoj analizi.

²⁴ Broj stanovništva iz drugih krunovina vidi kod Gross, 1985:36.

²⁵ Nakon stagnacije razvitka obrta i trgovine potkopane turskim osvajanjima, u 17. stoljeću Gradec traži izlaz davanjem besplatnog zemljišta doseljenicima, tako da dolazi do porasta stanovništva. Po popisima iz 18. stoljeća (terezijanski popis i onaj u vrijeme Josipa II) možemo pratiti povećanje broja ukupnog stanovništva, a to je, budući da je mortalitet bio veći od nataliteta, rezultat imigracije. Imigranata je bilo sa različitih strana. Na temelju podataka o novoprmljenim građanima Gradeca tijekom druge polovine 18. stoljeća, Krivošić daje podatke o pravcima i jačini imigracije. Među novim građanima bilo je oko 31 % stranaca različitih narodnosti - Mađara, Nijemaca, Čeha, Štajeraca, Kranjaca, Bavaraca, Austrijanaca, Talijana, Grka, Moravaca, Tirolaca. S vremenom se Zagreb proćuo kao trgovački i kasnije industrijski centar u koji je useljavanje doseglo široke razmjere (vidi: Gross, 1985). Donoseći sa sobom osnovni kapital, poslovna, tehnička i druga znanja, stranci su u Zagrebu našli pogodne prilike za zaradu (Laušić, 1989:53). Najviše je stranaca nastanjenih u Zagrebu bilo s teritorija Austro-Ugarske (dakako i pripadjućeg joj teritorija Češke, Slovačke i Mađarske), manji dio iz Italije, Rusije, Njemačke, Rumunjske, pa Poljske i Bugarske, što je sve ukupno iznosilo oko 10% stanovništva.

Po podacima iz razdoblja 1880. do 1900. u Hrvatskoj i Slavoniji (to je nešto manje od 3/4 teritorija i nešto više od 3/4 stanovništva čitave Hrvatske) nastavlja se imigracijski valovi od Čeha, Mađara, Slovaka i Nijemaca. U Istri talijanizacija jača, o čemu svjedoči popis stanovništva iz 1880. Dok su 1867. bila zabilježena samo 72 303 Talijana (prema 132 091 Hrvata i 28 177 Slovenaca), sada je u popis unesen 114 291 Talijan (40 988 više), 43 004 Slovenca (13 827 više), a Hrvata samo 121 732 - dakle 10 359 manje (Šidak, 1968:115). Bez obzira na to što popis ne pokazuje realne etničke odnose jer je proveden prema kriteriju "saobraćajnog jezika", nema sumnje da se velik broj Hrvata potpuno odnario.

U prvom desetljeću dvadesetog stoljeća dolazi do najmasovnijeg iseljavanja domaćeg stanovništva u dvjestogodišnjoj povijesti ovog područja. Istovremeno se između 1900. i 1910. doselilo u Hrvatsku i Slavoniju 43 000 stranaca.

Popis iz 1905. pruža nam podatke i o naturalizaciji stranaca iz Austro-Ugarske i ostalih država. U statističkom godišnjaku te godine možemo pratiti stjecanje državljanstva od 1880. U tom razdoblju bilo je najviše Čeha i Talijana koji su stekli državljanstvo (i to 1885), ostali su bili iz Austrije, Moravske, Njemačke, a bilo je i pojedinačnih dolazaka iz Rumunjske, Bugarske, Rusije, Turske, jedan Švicarac, tri Francuza i dvojica iz Sjedinjenih Američkih država (Statistički godišnjak, 1905: 263).²⁶

²⁶ Pravni položaj stranih državljana u hrvatskim zemljama do 1918. reguliran je unutar Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Na osnovi hrvatsko-ugarske nagodbe, Kraljevina Hrvatska i Slavonija imala je neka obilježja posebne državnosti, ali nije imala svoga vlastitog državljanstva. U Hrvatskoj i Slavoniji, Vojvodini, Međimurju i Prekomurju vrijedio je zakonski članak "L" (50) zajedničkoga Hrvatsko-ugarskoga sabora od 1879. "o stečenju i gubitku ugarskog državljanstva". Ugarsko državljanstvo se stjecalo na temelju potvrde o zavičajnosti. Do tada na području Hrvatske i Slavonije vrijedio je austrijski Opći građanski zakonik iz 1811. Njegova je posebnost da se primitak u državljanstvo može steći i imovinom. I zakonski članak "L" zajedničkoga Hrvatsko-ugarskoga sabora o stečenju i gubitku ugarskog državljanstva i austrijski Opći građanski zakonik propisuju gubitak državljanstva odsutnošću, prvi već nakon 10 godina. U Sloveniji i Dalmaciji također vrijede austrijski propisi o državljanstvu, i to odredbe 28-32. Općega građanskog zakonika, Osnovnog državnog zakona od 21.12.1867. i Zakona o iseljenju. Osim toga, potrebna je primjena pojedinih odredaba iz propisa o zavičajnosti ili općinskoj pripadnosti zbog toga što se državljanstvo i zavičajnost međusobno uvjetuju.

LITERATURA

- Banac, I. *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1984. 452 str.
- Bertoša, M. *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću* I. Pula: Istarska naklada, 1986. 320 str.
- Bičanić, R. *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)*. Zagreb: JAZU, 1951. 459 str.
- Butorac, J. "Stanovništvo Požege i okolice 1700-1950". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb, Knjiga 43, 1967, str. 205-595.
- Butorac, J. "Zajednički život Hrvata i Čeha u selima Požeške kotline 1900-1940". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb, Knjiga 45, 1967, str. 195-207.
- Böhning, W.R. "Međunarodne migracije i zapadni svijet - prošlost, sadašnjost i budućnost", *Rasprave o migracijama*, 1978, Sv. 49, str. 7-33.
- Childe, V. G. *Prehistoric Migrations in Europe*. Oslo: Aschehaug, 1950.
- Cultural Pluralism and Cultural Identity : The Experience of Canada, Finland, and Yugoslavia. *Final Report of the Unesco Joint Study on Cultural Development in Countries containing different National and/or Ethnic Groups*, UNESCO, Paris, 1985. 223 str.
- Cvijić, J. *Balkansko poluostrvo*. Beograd: SANU, 1987. 550 str.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 godine*, Sarajevo, 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, Knjiga I, Beograd, 1937.
- Despot, M. *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1970. 236 str.
- Despot, M. *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880*. Zagreb: JAZU, 1979. 297 str.
- Despot, M. *Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18.stoljeću*. Zagreb: JAZU, Knjiga 12, 1962. 96 str.
- Drljača, D. "Poljaci u Hrvatskoj". *Etnološki pregled*, Beograd, 1976, br.14, str. 93-102.
- Đorđević, B. *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941.godine*. Zagreb: JAZU, Knjiga 2, 1960. 289 str.
- Đurđev; Grafenauer; Tadić. (ur.) *Historija naroda Jugoslavije*, II svezak. Zagreb: Školska knjiga, 1959. 1421. str.
- Gajger, V. "Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu". *Đakovo i njegova okolica. Zbornik muzeja Đakovšine*, Đakovo, Sv.3, 1985, str. 29-65.
- Gelo, J. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981.g*. Zagreb: Globus, 1987. 315 str.

- Glesinger, L. "Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj". *Jevrejski almanah*, 1954, str. 60-67.
- Gross, M. *Počeci moderne Hrvatske*. Zagreb: Globus, 1985. 518 str.
- Habermas, J. *Filozofski diskurs moderne : dvanaest predavanja*. Zagreb : Globus, 1988. 364 str.
- Heršak, E; Mesić, M. "L'Espce emigratoire Yougoslave", *Revue Internationales Europeene des Migrations*, Poitiers, 1990, No 2
- Klaić, N. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1976. 711 str.
- Krivošić, S. *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća*. Zagreb: JAZU, 1981, 226 str.
- Laušić, A. *Utjecaj migracija na rast stanovništva grada Zagreba do godine 1948*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1989, 74 str.
- Laušić, A. "Osnovne značajke kolonizacijskih procesa na jugoslavenskom prostoru 1918-1948.", *Migracijske teme*, V/1989, br.1, str. 27-43.
- Mirković, M. *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informator, 1968. 415 str.
- Mumford, L. *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed, 1968, 692 str.
- Pavičić, S. "Bosna i Hercegovina: migracije", *Hrvatska enciklopedija*, svezak III, Zagreb, 1942, str. 128-139.
- Petrović, R. *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1987, 141 str.
- Roksandić, D. *Vojna Hrvatska. La Croatie Militaire*. I i II. Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1988.
- Singer, P. "Međunarodne migracije i ekonomski razvitak", *Teme o iseljeništvu*, 1975, Sv. 4, str. 18-32.
- Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I 1905*, Zagreb, 1913.
- Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije II 1906-1910*, Zagreb, 1917.
- Šidak, J. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968. 351 str.
- Šidak, J. *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu-Institut za hrvatsku povijest, 1973. 404 str.
- Šišić, F. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1962. 550 str.
- Zimmel, G. "The Stranger", u: *On Individuality and Social Forms*. Chicago: The University of Chicago Press, 1971.

IMMIGRATION IN CROATIA - AN OUTLINE OF HISTORICAL DEVELOPMENT

SUMMARY

The paper presents an outline of the most important ethnic, socio-political and economic characteristics regarding migrations of foreigners and ethnic groups to the present territory of Croatia during history. After a brief review of migrations in the early Middle Ages, in the second part of her text, the author analyses the arrival and status of foreigners in medieval cities in Croatian lands. As the concentration of foreigners increased, trade and commerce developed, while the mingling of populations brought about greater changes in the way of life. The third part of the text deals with ethnic changes in Croatia provoked by the advance and then retreat of the Ottomans. With the establishment of Ottoman rule over most of the South-Slav area new ethnic processes began, caused by migration and colonization. The immigration of larger ethnic groups brought about ethno-biological merging and adaptation between colonists and the indigenous population. Hence changes occurred which were not only economic and social, but also had anthropological and cultural characteristics. In the final part of her paper the author treats the influence and role of foreigners in the modernization of Croatia, which during all of the 19th century remained a country of immigration. Immigrant flows arrived mainly from inner parts of the Austrian or Austro-Hungarian Empires. In concluding, the author presents some statistical data on immigration to the area of present-day Croatia during the 18th, 19th and early 20th centuries.